

Sex, knark och pensionssystem: Sökandet efter folkhemmets skäl*

Ett av Norges mest framgångsrika bidrag till världslitteraturen är Torbjörn Egners barnbok *Folk og røvere i Kardemomme by* eller, som den heter i Sverige, *Folk och rövare i Kamomilla stad*. Boken beskriver ett litet idealsamhälle, som styrs efter en mycket enkel grundlag:

Kardemommeloven (Kamomillalagen):

Man skal ikke plage andre, man skal være grei og snill, og forøvrig kan man gjøre hva man vil.

(Jag hoppas ni förstår norskan. Inget ont sagt om Ulf Peder Olrog, men i den officiella svenska översättningen är "være grei og snill" översatt till "alltid bjuda till" vilket rimmar väl, men inte riktigt är samma sak.)

Ett flertal politiska filosofer har skrivit tjocka böcker om avvägningen mellan individ och kollektiv, och många av dem stödjer, efter mycket om och men och svår jargong, någon version av Kamomillalagen. Nutida nationalekonomer, i sin professionella roll, ifrågasätter oftast inte ens Kamomillalagen, utan ger sina råd som om andra moraliska principer vore otänkbara.

TORE ELLINGSEN är professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm. I sin forskning använder han ofta spelteori, och i viss mån ekonomisk psykologi, för att förstå förhandlingar, kontrakt, och organisationsformer. Trots att Ellingsen kom till Sverige för 11 år sedan är han fortfarande norsk medborgare.

Annat gällde för makarna Myrdal, vars bok *Kris i befolkningsfrågan*, skulle kunna sammanfattas i följande lag:

Alvalagen:

Man skall aldrig plåga andra, man skall äta bröd och sill, men i övrigt skall man göra vad jag vill.

Att låta vanliga människor göra vad de själva önskade tycks ha varit en främmande tanke för Alva Myrdal, i varje fall på 1930-talet då denna bok kom ut. Barn borde fostras på internat och barnbidrag borde ges i form av mat och kläder, annars skulle föräldrarna slösa pengarna på sig själva. Även vuxnas konsumtion av bostäder, mat och andra förnödenheter borde styras av Staten, i varje fall fram till den tidpunkt då offentliga bildningsåtgärder skapat den rationella människa som frivilligt skulle välja att leva det goda upplysta livet.

Svensk socialpolitik, liksom politiken i många andra europeiska länder, har tagit en pragmatisk medelväg mellan Egner och Myrdal. Statens roll är mer aktiv än polismästare Bastians, men inte riktigt i paritet med makarna Myrdals visioner. Hur kan vi förstå denna medelväg som folkhemmet representerar? Vilka är folkhemmets skäl? Kan de sammanfattas i någon lag? Jag skall påstå att Lagomlagen gäller:

* Denna artikel baseras på det tal som Tore Ellingsen höll under 2002 års politikervecka i Almedalen, på Socialdemokraternas seminarium "Visioner för Välfärd".

Lagomlagen:

Man får ta en liten nubbe om man äter upp sin sill. Staten hjälper en att göra vad man (innerst inne) vill.

Samhällsvetare av alla slag har haft mycket svårt att begripa välfärdsstaten. Enligt Kamomillalagen skall Staten se till att människor inte gör varandra illa. Dessutom kan man tänka sig att Staten omfördelar resurser från rika till fattiga. Det finns utrymme för politiska motsättningar, men avvägningarna är mycket enkla. Man kan vara anhängare av omfattande omfördelning, men måste då acceptera att höga skatter förr eller senare sannolikt medför lägre produktion. Alternativt vill man att kakan skall bli så stor som möjligt, även om några då kan äta tills de spricker medan andra får gå hungriga. Vänster och höger, behöver det vara svårare än så?

Om denna syn vore korrekt, skulle all omfördelning i princip kunna genomföras med kontanta transfereringar riktade till personer med låg inkomstförmåga. Trots allt representerar offentligt finansierad skola, vård och omsorg framför allt överföringar mellan samma individer över tiden, inte överföringar mellan olika individer. Skola och hälsa skulle kunna säljas och köpas helt privat, hälsoförsäkringar och pensionssparande skulle helt kunna överlåtas till individen. Det finns ingen anledning att varje enskilt politikområde skall vara ett "fördelningsspolitiskt slagfält," för att använda ett uttryck myntat av den norska ekonomen och kommunisten Leif Johansen. Visserligen är privata lösningar på vissa av dessa områden inte alldeles oproblematiske (vilket påpekats bland annat av Joseph Stiglitz, en av 2001 års mottagare av ekonomipriset till Alfred Nobels minne), men det är fortfarande oklart i vilken grad dessa problem motiverar offentliga ingrepp.

Mitt centrala påstående är att den socialpolitiska debatten som förde fram till dagens system inte kan förstås med hjälp

av Joseph Stiglitz teorier. För att förstå välfärdsstaten är det bättre att börja tänka på knark och sex, närmare bestämt regleringen av narkotika och prostitution, än att ta sin utgångspunkt i marknadsmisslyckanden på hälsomarknaden. Jag skall hävda att samma människosyn som leder till narkotikaförbud ligger till grund för obligatoriskt pensionssparande.

Innan jag börjar vill jag gärna precisera att vad jag nu kommer att säga inte är uttryck för mina ståndpunkter för eller mot gällande lagstiftning på narkotika- och prostitutionsområdet. Jag tänker hålla min människosyn, och mina drog- och könspolitiska åsikter, för mig själv. ... Nu börjar jag.

I Sverige är det förbjudet att sälja narkotika och att köpa sex. Däremot är det i praktiken lagligt att sälja sex och köpa narkotika. Vad säger Torbjörn Egner om detta? Vilken reglering av narkotikamarknaden skulle finnas i Kamomilla stad?

Paragraf 1 i Kamomillalagen är att inte skada andra. Användandet av vissa narkotiska substanser medför visserligen viss ökad risk för att skada andra, men detta problem torde vara avsevärt högre för alkohol än för de flesta narkotikaklassade preparaten. Vidare vet vi att kriminalisering av narkotika driver upp priset och därmed troligtvis medför ett större antal vinningsförbrytelser. En mer liberal narkotikapolitik kan därför bidra till att andra skadas i mindre grad. Sanningen är att narkomaner i huvudsak skadar sig själva och sina allra närmaste. Det är inte alldeles självklart att detta skall beivras. Enligt Kamomillalagen tycks det snarare vara så att Janis Joplin, Chet Baker och Kurt Cobain skall vara fria att själva välja hur intensivt de vill leva sina liv.

Möjligtvis kan man hävda att narkomanen och alkoholisten *indirekt* skadar även den större omgivning som, när utslagningen eventuellt är ett faktum, känner medkänsla och vill hjälpa. Detta argument skulle kunna leda till narkotikaförbud även enligt Kamomillalagen. Liksom

föräldrar kan neka sitt barn att skaffa hund, eftersom man inte har förmåga att genomdriva kravet att barnet får sköta djuret på egen hand, kan samhället neka individer att skada sig själva, eftersom man inte förmår vända dem ryggen när skadan skett. Problemet tycks här ha sitt ursprung i Paragraf 2 i Kamomillalagen, som säger att man skall vara goda och snälla. Om vi inte var så goda och snälla att vi ville hjälpa den som själv skapat sin misär, så skulle samhället fritt tillåta alla självdestruktiva beteenden.

I Sverige och Norge är det bara Frihetsfronten och liknande marginella organisationer som fullt ut bekänner sig till ståndpunkten att människan fritt ska få välja vilka substanser hon stoppar i sig. Betyder det att svenskar och norrmän är så goda och snälla att vi bara inte kan tillåta människor att skada sig själva? Eller är vi alla Alva Myrdals andliga avkomma, och tycker att samhället skall forma om individen till hela, sunda, och nyktra medborgare? Eller finns det en, mera lagom, position däremellan?

Jag lutar åt det senare. Anledningen att förbjuda omsättning av narkotika och att försvåra försäljning av alkohol är att många av oss inte förmår utöva självkontroll dygnets alla timmar. Knarkförsäljning är förbjudet eftersom försäljaren anses profitera på köparens svaghet, oförmågan att handla i överensstämmelse med det egna bästa intresset. Det enda sättet för knarkaren att bli av med sitt missbruk anses ofta vara behandlingshem, där frestelsen aldrig bjuds och knarkaren kan koncentrera sig på annat. Även efter en lång tids avvänjning kvarstår problemet att suget efter narkotika kan utlösas av vissa händelser (en fest) eller platser (Sergels torg), varpå självkontrollen sätts ur spel. Litteraturen om drogberoende är rik på beskrivningar av hur även den mest motiverade och återanpassade heroinist, alkoholist och rökare, kan "spricka" i fel sällskap, på fel plats, på fel tidpunkt. Även vetskapen att dessa dåliga sällskap

och platser finns kan vara nog till att självkontrollen brister. Om Systembolaget vore öppet lördag kväll skulle omsättningen kunna vara rätt hög, och många av kunderna skulle finnas bland dem som lördag morgon bestämde sig för att ta det lugnt denna helg.

Bristande självkontroll existerar inte i Kamomilla stad. Så länge man inte plågar andra får man göra vad man vill. Problemet är: Vad vill man? Uppenbarligen vill vissa personer ta droger ibland. Men många försöker med jämna mellanrum lägga av; de håller sig borta, de lägger in sig, de tömmer flaskorna, de slänger cigaretterna, de ger högtidliga nyårslöften. Man skulle alltså kunna säga att en restriktiv drogpolitik hjälper personer med bristande viljestyrka att göra vad de *innerst inne* vill. Staten ersätter självkontrollen.

Sveriges relativt färska sexköpslag kan förstås på samma sätt. Den prostituerade anses ha ett självkontrollproblem. Gatu-prostitution utförs i själva verket ofta av drogberoende kvinnor. Liksom drogförsäljaren med sina varor anses locka knarkaren till ett ohälsosamt beteende, anses torskarna med sina pengar göra samma sak. Båda utnyttjar en individ som oftast, enligt lagstiftarens synsätt, saknar självkontroll. (Dock är denna attityd till prostitution ganska ny. I andra tider har man sett torsken som den svaga och den prostituerade som den kriminella som utnyttjade denna svaghet.)

Jag har försökt visa att Lagomlagen kan motivera förbud mot narkotikaförsäljning och sexköp. Det återstår att förklara på vilket sätt den motiverar ett obligatoriskt pensionssystem. Sambandet är mycket enkelt. Vad som är betecknande för drogberoende personer är behovet av omedelbar njutning. Hur man mår just nu, eller under den nästa timmen, framstår som oerhört mycket viktigare än hur man mår om en vecka eller om ett år. Även om man skulle vilja lägga av, så måste man ha en till sil, en till drink, eller en till ci-

garett först. Jag skall sluta. I morgon, nästa vecka, nästa år.

Just detta behov av omedelbar njutning begränsar sig dock inte till drogkonsumtion. Det gäller nära nog all konsumtion. Många av oss vill gärna sluta vara lata och att äta fet mat. Vi vill jogga och banta. Och – här kommer poängen – vi vill börja spara mera. Inte just i dag. I dag måste jag ha den där tröjan, det där goda vinet eller den där trevliga Gotlandssemestern. Men till hösten.

Här är ett något mer subtilt exempel: I valet mellan en bra middag genast och en utsökt middag om en vecka, väljer många en bra middag genast. Men i valet mellan en bra middag om ett år och en utsökt middag om ett år och en vecka, väljer nästan alla det senare... När ett år har gått, är valet dock: En bra middag genast, eller en utsökt middag om en vecka... Likaså gäller att även om vi lyckas *börja* spara till insatsen på huset finns risken att vi lockas köpa ny bil på halva vägen. Den omedelbara njutningen kommer i vägen för det långsiktigt goda livet.

Det finns många strategier för att spara mera. Man kan upprätta en automatisk överföring från lönekontot till något långsiktigt sparkonto (alla banker rekommenderar detta) och man kan köpa hus och därigenom tvinga sig själv att spara genom att betala av på lån. Men frestelserna är många. Samma banker som rekommenderar automatiskt sparande förmedlar även kreditkort där man utan vidare kan låna tusentals kronor till ockerräntor. Och ju sämre din självkontroll är, desto bättre för banken: Du sätter in pengar på långtidssparande till tre procents ränta och lånar samma pengar på kreditkortet till tjugo procents ränta någon lördagskväll på krogen.

I USA, där man i hög grad själv bestämmer hur mycket man skall spara till pensionen, uppger en stor majoritet att de önskar spara mycket mer än vad de gör för närvarande. Man vill gärna ta tag i detta, men inte just i dag. På samma sätt

som vi i Sverige för närvarande undviker att aktivt välja pensionsfonder, undviker många amerikaner i årtal att aktivt välja hur mycket de skall spara.

Jag tror det är i detta ljus man skall se offentliga pensionssystem. Vi har ansett oss själva oförmögna att spara för vår egen ålderdom och överlåter åt Staten att ta över där vår självkontroll brister.

Om jag har rätt, att drogpolitik och pensionssystem är samma andas barn, är det knappast någon tillfällighet att svensk socialpolitik växte ut ur nykterhetsrörelsen snarare än ur socialistiska utopier, och präglades av pragmatikern Gustav Möller, snarare än av ideologer som Alva Myrdal.

Jag sa att jag skulle hålla mina åsikter för mig själv. Men har jag inte just gett ett vattentätt argument till stöd för svensk socialdemokratisk politik? Inte riktigt. Restriktiv drogpolitik och obligatorisk socialförsäkring löser på kort sikt en del av de problem som uppstår på grund av individens bristande självkontroll. Men samtidigt ökar risken för att människor aldrig blir vuxna. Vanan att leva ett tillrättat liv medför allt ökande behov att få livet lagt till rätta, och i slutändan allt omöjligare krav på välfärdsstaten. Därför behöver vi – nej ni – begrunda även andra idéer som var levande inom svensk socialdemokrati på 1930-talet: Att utbildning skulle skapa hela och rationella människor, och att behovet av socialpolitik gradvis skulle försvinna med fattigdomen.

Efterord

För den som är intresserad av hur ovanstående förhåller sig till politisk filosofi och till ekonomisk teori ger jag här en kort sammanfattning och några referenser.

Kamomillalagen sammanfattar ganska väl den klassiska liberala filosofin, ofta förknippad med John Stuart Mill och andra individualistiska och utilitaristiska filosofer. Staten skall respektera individens egna livsprojekt, vilket ibland kallas *autonomiprincipen*. Som nämnt genomsvyrar

denna filosofi den nationalekonomiska vetenskapen. Inom statsvetenskap har även andra synsätt varit inflytelserika. Den *kommunitära principen* förnekar att individerna äger fundamentalt självständiga önskemål. Eftersom samhället oavsett formar individen bör Staten ha rätt att göra detta. Rothstein [2002, kapitel 2], diskuterar motsättningen mellan de två principerna. (Rothsteins kapitel 7 diskuterar svensk välfärdspolitik.) Alvalagen är förenlig med den kommitära principen. Ett fåtal nationalekonomer har under senare år börjat uppmärksamma att preferenser inte är stabila. Ett radikalt exempel är Akerlof & Kranton [2000]. I sitt Nobeltal år 2001 betonade Akerlof, i sann kommitär anda, vikten av åtgärder som ger människor en icke-kriminell identitet.

Lagomlagen, som jag har beskrivit den, faller närmare autonomiprincipen än den kommitära principen. Paternalism grundad på idén om bristande självkontroll är i stora stycken förenlig med en liberal grundsyn, eftersom denna typ av paternalism inte förutsätter att myndigheterna har bättre insikt i individens intresse än individen själv.

Trots att diskussionen om självkontroll har pågått länge bland ekonomer (se t ex Strotz [1956], Elster [1979] och Schelling [1984] för originella bidrag och Ellingsen [1989] för en tillämpning i skandinavisk policykontext), har professionen först under de senare åren varit beredd att acceptera självkontroll som ett viktigt problem. Eftersom ingen är mer religiös än den nyss frälsta, har litteraturen dock växt lavinartat. Angeletos m fl [2001] och Frederick, Loewenstein & O'Donohue [2002] ger goda översikter.

Statsminister Ingvar Carlsson hävdade för några år sedan att "vi behöver en ny ekonomisk teori". När allt fler ekonomer nu talar om självkontroll, och vissa även om identitet, är Carlsson kanhända på väg att få det vetenskapliga fundament han önskade sig? Bäva månede Liberala Ekonomklubben!

Referenser

- Akerlof, G & Kranton, R, [2000], "Economics and Identity", *Quarterly Journal of Economics*, vol 115, s 715–753.
- Angeletos, G-M, Laibson, D, Repetto, A, Weinberg, S & Tobacman, J, [2001], "The Hyperbolic Consumption Model: Calibration, Simulation, and Empirical Evaluation", *Journal of Economic Perspectives*, vol 15, s 47–68.
- Ellingsen, T, [1989], "Statsbanker som styringsinstrument," Bilaga till NOU 1989 1: *Penger og Kreditt i en omstillingstid*, Oslo.
- Elster, J, [1979], *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Frederick, S, Loewenstein, G & O'Donohue, T, [2002], "Time Discounting and Time Preference: A Critical Review", *Journal of Economic Literature*, vol 40, s 351–401.
- Rothstein, B, [2002], *Vad Bör Staten Göra? Om Välfärdsstatens Moraliska och Politiska Logik* (2:a upplagan), SNS Förlag, Stockholm.
- Schelling, T C, [1984], "Self-Command in Practice, in Policy, and in a Theory of Rational Choice", *American Economic Review Papers and Proceedings*, vol 74, s 1–11.
- Strotz, R, [1956], "Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization", *Review of Economic Studies*, vol 23, s 165–180.